

Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ

СИТУАЦІЯ ПОГРАНИЧЧЯ: ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ І ДРАМА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Досліджено проблему національної ідентичності в ситуації пограниччя. На матеріалі творчості польського поета українського походження Єжи Гарасимовича простежено діалог двох ідентичностей і болісний шлях самоідентифікації в системі дихотомії “свій як інший”. Долучено роздуми з цієї проблеми Ч. Мілоша, Я. Куроня, С. Ульяша та А. Ф’юта.

Ключові слова: пограниччя, креси, внутрішній діалог, ідентичність, гібридність.

Почну з другої частини назви доповіді – із драми самоідентифікації. Об’єктом для мене тут стане творчість відомого польського поета Єжи Гарасимовича, підмогою – видана у Львові книга його поезій “Руський ліхтар, або Небо лемків” у перекладі львівського поета Ігоря Калинця. Не аналізуватиму ні самих поезій Гарасимовича (вони, зрештою, здобули високу оцінку польських критиків, зокрема авторитетного літературознавця Казимежа Вики), ні перекладів, а зосереджуся на питанні, яке він сам перед собою ставив, і на відповіді, яку шукав.

Суть цього питання: чий він поет і до якої літератури належить?

Частина відповіді міститься у вступному слові до збірки “Ціла гора барвінку” (1983): “Мій вірш... кружляє над лемківським селом... На столі маю церковний ліхтар, але пишу польською. Належу до польської культури і водночас до греко-католицької церкви. Церкви, що визнає Папу-Поляка. Мало хто зуміє це збагнути. Є, однак, такі, що вбачають у моїй праці навіть певну місію. Зближення народів... І навіть якщо щось таке відбувається – щось назване патетично Зближенням Народів, діється це, однак, поза мною. Тоді як я пишу? Будую у хмарах над Карпатами цей спільний дім людей, звірят і птахів, і – як мовлять люди – народів”¹.

Здається, в наведених словах доволі виразно визначена позиція поета в цьому складному питанні: бачити себе ланкою порозуміння і зближення двох народів. Тим більше, що вона підтверджена у статті дружини поета Марії Гарасимович “Польський та козацький вершник” (“Dziennik Polski” від 21 листопада 2001 р.), в якій знаходимо таке самовизнання поета: “Я польський письменник українського походження. Немає нікого в світі, хто заборонив би мені писати польською. Але не народився та й не народиться також ніхто, хто вилучить з моїх віршів церкву, тобто

¹ *Гарасимович Є.* Слово від автора // Є. Гарасимович. Руський ліхтар, або Небо лемків: Поезія 1957–1999 / [вибір та пер. з пол. І. Калинця]. – Львів, 2003. – С. 17. Тут і далі переклади з творів Є. Гарасимовича подаються за цією книгою.

віру й походження. Мою працю можна розглядати тільки у ширшому контексті двох культур, двох літератур, двох народів, тобто Польщі й України”².

Однак Гарасимович повертається до цієї теми знов і знов, щось не задовольняє його така тотожність у двох іпостасях. І далі бачимо протилежні самохарактеристики. Так, у передсмертній записці, яку Ігореві Калинцю дозволила оприлюднити дружина поета, є таке одкровення (так називає цей документ перекладач творів Гарасимовича): “По літах походів, маневрів і вагань я можу спокійно сказати, що я – український письменник, хоча доля розпорядилася так, що польськомовний”³.

Отже, маємо альтернативні голоси і не маємо права втручатися в цей діалог поета із самим собою. Можемо тільки припустити, що в кожному з цих голосів є частина самоідентифікації, й акцентування на першому чи другому часто треба шукати в біографічних обставинах (зазначимо, що дід Єжи Гарасимовича був селянином, а батько – офіцером польського війська, що – як зазначив поет у цитованій записці – співав українських пісень тихо, щоб інші не чули).

Творчість Єжи Гарасимовича, поза всяким сумнівом, належить польській літературі й посідає в ній своє місце як помітне явище літературного процесу другої половини ХХ ст. Вона польська за поетикою, виростала з польської поетичної традиції (український літературознавець Богдан Рубчак відзначав вплив на письменника Констанци Ільдефонса Галчинського). Водночас творчість Єжи Гарасимовича можна вважати і чинником української культури, як стала таким чинником і творчість Миколи Гоголя (не проводимо тут, звісно, аналогії щодо масштабу резонансу чи впливу). Образ Гарасимовичевої Лемківщини можемо зіставляти з образом Гуцульщини Станіслава Вінченца, але Вінченцова Гуцульщина – це реальність, а Гарасимовичава Лемківщина – Атлантида, яка тонула, можна сказати, на очах поета. Зі своїм міфосвітом, так яскраво вираженим у поезії Богдана Ігора Антонича.

Для нас важлива в цьому випадку гоголівська паралель, позаяк вона пов’язана з проблемою розщеплення особистості, яка постає як психодрама, де психобіографія пов’язана з текстобіографією, що веде чи то до внутрішнього монологу (за М. Бахтіним) чи до моделі, що розглядає “іншість, яка могла б виступати конститутивом самості” (за П. Рікером)⁴.

З погляду М. Бахтіна кожне слово за своєю природою діалогічне, бо “кожний мовний акт являє собою «виражені в слові позиції різних суб’єктів»”⁵ і постійно перебуває в “передчутті чужого слова, відповіді, заперечення”⁶. А, за П. Рікером, формула “сам як інший уже відразу визначає, що «самість самого (du soi meme) до такої міри імплікує іншість, що перша виявляється немислимою без другої і через другу...””⁷. Іншими словами, в суб’єкті можуть вступати в діалог голоси двох ідентичностей, кожна з яких обстоює своє право, і суб’єкт не може знайти

² *Калинець І.* Україна лоскоче мене квіткою... // Гарасимович Є. Руський ліхтар, або Небо лемків... – С. 14.

³ Там само. – С. 7–8.

⁴ *Рікер П.* Сам як інший / П. Рікер. – Київ, 2000. – С. 10.

⁵ *Бахтин М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. Бахтин // Бахтин М. Собр. соч.: в 7 т. – Москва: Русские словари, 2002. – Т. 6. – С. 219.

⁶ Там же.

⁷ *Рікер П.* Сам як інший... – С. 10.

рівноваги на шальках терезів двох ідентичностей як нову цілісність, як повноту самоідентичності.

Коли прикласти цю мову логічних категорій до творчої практики, зокрема згадуваних авторів, то, мабуть, можна ствердити, що драматизм діалогу на рівні суб'єкта втілює прагнення цього суб'єкта до повноти самореалізації в помежів'ї ідентичностей, але виникає питання, чи вона досягнена? Зовсім інша ситуація, коли діалог на рівні суб'єкта переходить у “конфлікт інтерпретацій” (знову використовуємо формулу П. Рікера).

Наведені тут приклади взяті з українсько-польського пограниччя і це дає можливість бачити їх у ширшому культурно-історичному контексті саме поляричних потрактувань, теж своєрідного (бо він не є прямо полемічним) конфлікту авторів із приводу польсько-українського пограниччя, ситуації т. зв. кресів (від німецького Kreis – коло, сфера, кордон, лінія горизонту). Позаяк поняття кресовості охоплює широке коло значень, означимо вектор його руху від кордону – територіального, адміністративного, політичного – до сфери культури й літератури (останній аспект ми вже, зрештою, заторкнули).

Спробуємо зіставити два підходи до цієї проблеми на прикладі двох публікацій останнього часу: статті Станіслава Уляша “Феномен кресів” у збірнику наукових праць Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (2012) та книги Александра Ф'юта “Зустрічі з іншим”, виданої в Харкові у 2009 р. в українському перекладі Ярослава Поліщука. Обираємо тільки польську сторону, бо долучення іншої (в цьому випадку української, литовської чи білоруської) формувало би враження навмисного протиставлення двох сторін.

Позицію С. Уляша можна назвати відгомонам погляду на українсько-польське пограниччя XVI–XVII ст., породженого, зокрема, польською літературою, де “не тільки змальовано надзвичайну красу краєвидів, а й передусім конкретизовано низку культурних цінностей, що творять канон легенди пограниччя. ... Воно постає як «країна з молочними ріками й медовими берегами», як Аркадія, лицарська школа, останнє пристанище всього свого, країна років дитинства, польський рай, «придушений і пустельний» простір, «метапростір природи», шанс для розвитку індивідуалістської концепції людини; простір чарівних краєвидів, що наводить «чари смутку» та фантомного болю”⁸.

Така кресовість постає в цитованій статті як “історія польської присутності на Сході”, що в XVII ст. сягала аж по Дике Поле, сприймалася як “дім польського буття”. Річ Посполита фігурує як цілісне поняття, а пограниччя, креси – Поділля, Волинь, Полісся, Галичина, Гуцульщина, серед них і Україна – як один із перелічених анклавів, окраїн, а не частин чогось цілого. Відповідно Польща виступає як *anteturata christianitatis* (оплот християнства) “через південно-східне пограниччя, тобто через Червону Русь, Волинь й Україну [знову-таки як щось окреме на рівні інших названих територіальних її частин. – М. І.], Річ Посполита контактувала з просторим мусульманським світом, а локальні вияви життя набували загальноєвропейського значення...”⁹.

⁸ Уляш С. Феномен кресів / С. Уляш // Теорія літератури: Концепції, інтерпретації. – Київ, 2012. – С. 273.

⁹ Там само. – С. 269, 270.

Отож, оплотом християнства автор вважає лише Католицьку Церкву, цілком ігноруючи православну візантійську традицію, яка, зокрема, завдяки Києво-Могилянській академії, була важливим центром науки й освіти. У творенні барокової культури в самій Україні і далеко поза нею, на переконання Д. Чижевського, православні кола брали набагато більшу участь, ніж католицькі¹⁰.

Станіслав Уляш вважає природним у кресовій ситуації, що і русини, і білоруси, і литвини називають себе поляками і розмовляють по-польськи, а Польщу вважають своєю батьківщиною. Натомість Александр Ф'ют переконаний, що таке домінування криє в собі негативну тенденцію колонізації і полонізації, пропонує ставити це питання самим полякам, а не чекати, коли його ставитимуть – а це обов'язково станеться – сусіди: литовці, білоруси, українці. Він схильний трактувати польську кресовість як релікт імперського минулого. Ф'ют схильний називати польську колонізацію сусідніх земель “оксамитовою” тільки в рамках Великого князівства Литовського, та й то умовно, бо “не можна при цьому не зауважити факту, що для багатьох литовців до сьогодні Ягайло є символом національної зради, а Люблінська унія – символом втрати державної суверенності. Або ж те, що польські історики розцінюють як селянські бунти, котрі зсередини зруйнували Річ Посполиту, українські історики, навпаки, вважають за перші прояви пробудження національної свідомості та прагнення до політичного самовизначення”¹¹. Учений усвідомлює, що “серце не одного «справжнього» поляка затріпоче на назву колонізатора”, але він не може ігнорувати того, що польська й руська шляхта полонізувалися далеко не добровільно, а протистояння такій полонізації селянства дорого йому коштувало й основною рятівною силою його етнічної самосвідомості тривалий час були віра й мова. Згадаймо сцену “ісходу” лемків зі своїх споконвічних родинних місць внаслідок сумнозвісної операції “Вісла” в рядках Є. Гарасимовича:

*Кожна душечка руська
бере зі собою
свій найбільший гріх
що руська.*

Втім, А. Ф'ют не єдиний у такому підході. Проблеми “колонізації” та “полонізації” не раз порушував у творах видатний польський письменник, Нобелівський лауреат Чеслав Мілош. Він висловлюється ще категоричніше: “Якби Польща не програла свою історичну ставку, то полонізувала би всі землі аж до Дніпра, так само, як Франція поширила свою мову аж до Середземного моря (а колись же Данте хотів було написати «Божественну комедію» мовою поетів, тобто окситанською!)” (“Лист до Томаса Венслові”)¹².

Як правило, вихідна позиція визначає й інші складові проблеми. Увагу українського читача не може не привернути теза С. Уляша, що чинником консолідації поляків проти царської політики, “спрямованої на дезорганізацію патріотичного коду поляків”, було опертя на трилогію Генрика Сенкевича “Вогнем і мечем”, яка

¹⁰ Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – Нью-Йорк, 1956. – С. 249.

¹¹ Ф'ют А. Зустрічі з іншим / А. Ф'ют. – Харків, 2006. – С. 34.

¹² Мілош Ч. Велике князівство літератури / Ч. Мілош: [пер. з пол.: О. Коваленко, І. Ковальчук, А. Павлишин; упоряд.: О. Коваленко, І. Ковальчук; наук. ред. А. Павлишин]. – Київ, 2011. – С. 33.

начебто “рятувала багатьох поляків пограниччя від денационалізації, захищала від повені русифікації, що заливала країну”¹³.

Опір денационалізації – справа, безперечно, дуже важлива, але чи не відбувався він у цьому випадку ціною ігнорування інших, так би мовити, чужим коштом. Шкода, що дослідника зовсім не цікавить явище денационалізації – власне, ополячення – русинів (як він постійно пише), литвинів та білорусів. І чи не виконував таку місію сам роман? Український письменник Богдан Лепкий, у міжвоєнні роки ХХ ст. професор Ягеллонського університету і щирий прихильник польсько-українського порозуміння в ці драматичні часи, у книзі спогадів “Казка мого життя” пише, згадуючи роки навчання в Бережанській гімназії: “Серед молоді в нижчій гімназії окремого зацікавлення політикою не було. А все ж таки в класі не раз посварився котрийсь із наших з товаришем поляком за якийсь зневажливе слово, а то й почубилися, як молоді когути. Але за годину-дві мирилися, бо треба було позичити завдання до відпису або просити ворога, щоб добре підповідав. Щойно поява Сенкевичевого «Огнем і мечем» знівечила цю дотеперішню ідилію. Тієї хлоп’ячої щирості, що перше, вже не було. Від Богдана і від Яреми лягли поміж нас великі чорні тіні”¹⁴.

Про свій “ранній бунт проти Сенкевича” пише в публічному листі до литовського письменника Томаса Венцлови і Чеслав Мілош, який народився і виростав у Вільно (сьогодні Вільнюс)¹⁵.

А ось зізнання ще одного авторитетного поляка – Яцека Куроня: “«Вогнем і мечем» дійсно є антиукраїнською книжкою, безумовно. Так її мусить прочитати українець. Водночас це література, а література, зокрема, характерна тим, що каже правду незалежно від намірів автора. І, наприклад, для мене уроком кривд, заподіяних українцям у Польщі, був роман «Вогнем і мечем»”¹⁶. Цікаве й продовження думки автора: “Критичні зауваги, які пролунали у середовищі тогочасної польської інтелігенції з приводу антиукраїнської компоненти «Вогнем і мечем», Сенкевич почув. І якщо б ви завдали собі труда прочитати «Пана Володийовського», то він виразно відмежовується від своєї позиції у «Вогнем і мечем»”¹⁷.

Але повернімося до Чеслава Мілоша. У публічному листі до литовського поета Томаса Венцлови, свого гімназійного товариша, він стверджує, що пограниччя можна називати своєю батьківщиною, та все ж..., коли його далекий родич Оскар Мілош у 1918 р. оголосив себе литовцем, то литовці хоча й “шанували його, то все одно ставилися до нього з підозрою, адже він не був людиною литовської мови, а лише польської. ... Якби я проголосив себе литовцем, – наголошує він, – то який же з мене литовець, якщо я пишу по-польськи”¹⁸. Справді, ще Адам Міцкевич починає свого “Пана Тадеуша” словами: “Litwo, ojczyzna moja”, але поему написав польською.

Чи не звідси й сумніви та вагання Єжи Гарасимовича щодо своєї ідентичності: “Сам себе називаю реєстровим козаком на службі Речі Посполитої. Моїм героєм був Петро Конашевич-Сагайдачний, який вигравав для Польщі битви і війни. Через усі ці літа утверджувався мій еталон поета, що є нічий. Бо ж реєстровий

¹³ Ульши С. Феномен кресів... – С. 272.

¹⁴ Лепкий Б. Твори: в 2 т. / Б. Лепкий. – Київ, 1991. – Т. 2. – С. 499.

¹⁵ Мілош Ч. Велике князівство літератури... – С. 38.

¹⁶ Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Я. Куронь. – Київ, 2012. – С. 86.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Мілош Ч. Велике князівство літератури... – С. 37.

жовнір чи найманець – нічий, не має свого стягу. Служить тільки своїм панам”¹⁹. Цей частковий, начебто, приклад виражає тенденцію нашого часу. А тепер пригадаймо думку Поля Рікера про віддзеркалення себе в іншому, можливість стати на позицію “самого як іншого” і, врешті, до зміни ідентичності. Відзначаючи роль такого стримуючого чинника, як пам’ять, він оминає генологічний, який багато в чому визначає позицію щодо самоідентифікації. Він говорить про важливість “впізнавання”, яке породжує діаду і множинність визначення самості, та все ж визнає “дивні випадки, які зводять ствердження ідентичності до статусу питання – і часом питання без відповіді: хто я насправді?”²⁰.

А, може, ми живемо напередодні появи гібридної ідентичності чи в час спорудження нової Вавилонської вежі? Будування першої Бог припинив, змішавши мови. А що ж буде, якщо людство спробує повторити цей експеримент?

Николай Ильницький. Ситуация пограничья: проблема идентичности и драмы самоидентификации

Исследована проблема национальной идентичности в ситуации пограничья. На материале творчества польского поэта украинского происхождения Ежи Гарасимовича прослежен внутренний диалог двух идентичностей в системе дихотомии “свой как другой”. К разговору привлечены также размышления по этой проблематике Ч. Милоша, Я. Куроня, С. Ульяша, А. Фьюта.

Ключевые слова: пограничье, кресы, внутренний диалог, идентичность, гибридность.

Mykola Ilnytskyi. The situation of frontier: the problem of identity and drama of self-identification

The article researches the problem of national identity in the situation of frontier. The dialogue between the two identities and complicated way of self-identification in the system of dichotomy “self as other” are traced on the example of works by Polish writer of Ukrainian origin Jerzy Harasymowicz. Reflections on this problem by Cz. Milosz, J. Kuron, S. Uliasz, A. Fiut are engaged in the analysis.

Key words: frontier, borders, internal dialogue, identity, hybridity.

¹⁹ *Калинець І.* Україна лоскоче мене квіткою... / І. Калинець // Гарасимович Є. Руський ліхтар, або Небо лемків... – С. 8.

²⁰ *Рікер П.* Сам як інший... – С. 168.